

Ураимов Ш.

**САНЖЫРАДАГЫ ТАРЫХЫЙ ОКУЯЛАР ЖАНА ТАРЫХЫЙ ИНСАНДАР
ЖӨНҮНДӨГҮ МААЛЫМАТТАР**

Ураимов Ш.

**СВЕДЕНИЯ ОБ ИСТОРИЧЕСКИХ СОБЫТИЯХ И ИСТОРИЧЕСКИХ
ЛИЧНОСТЯХ В САНЖЫРЕ (ЛЕГЕНДЕ)**

Sh. Uraimov

**MATERIALS ON HISTORICAL EVENTS AND HISTORICAL PERSONS
IN SANZHYRA (LEGENDS)**

УДК: 35-88/4

Эмгекте автор санжыранын башка оозеки элдик чыгармачылыктан айырмасын ачып берүүгө аракет жасайт. Санжыранын негизинде бир катар алгач белгисиз болгон тарыхый окуялар жана тарыхый инсандар жөнүндө маалыматтар берилет.

In work the author tries to define distinction sanjira from other forms of oral national creativity. On a basis sanjira the author gives some early unknown data on the given problematics.

СССРдин кыйрашынын натыйжасында жаңы көз карандысыз мамлекеттердин пайда болушу элдердин өздөрүнүн мурунку тарыхына, анын ичинде келип чыгуусуна болгон кызыгуусун акуалдаштырууда.

Өткөндү таанып билүүдө уруулардын келип чыгуусу, адамдардын тегин изилдеген генеалогия чоң мааниге ээ. Бул дүйнөнүн бардык өлкөлөрүндө кошумча тарыхый дисциплина болуп эсептелет. Өткөн тарыхын кагаз бетин түшүргөн отурукташкан башка өлкөлөрдөн айырмаланып жазуусу жок элдердин тарыхын изилдөө өзүнчө өзгөчөлүккө ээ. Аларда генеалогия (санжыра) оозеки тарых катары эсептелинет. Этностун ар бир өкүлү өзүнүн жети атсын билүү зарыл болгон.

Санжыра кыргыз элине гана тиешелүү көрүнүш эмес. Коомдук өнүгүүнүн белгилүү бир баскычында, тагыраак айтканда, патриархалдык түзүлүштүн бузулушу жана таптык мамилелердин калыптануусу учурунда генеалогияны түзүү көптөгөн элдерде болгон. Оозеки санжыра казак, түркмөн, башкыр, моңгол ж.б. элдерде бар.

Кыргыз санжырасы байыркы мезгилге барып такалат. Анын калыптануусу Евразиянын көчмөн маданиятынын өз алдынча өнүгүү шартында оозеки тарых жана генеалогиялык салты катары өнүккөн. Санжыра этномаданий мурас катары тарыхый аң сезимди өзүнө камтып, түрдүү тарыхый доорлордун таасири астында калыптанган. Санжырада тарыхтын түрдүү хронологиялык катмарлары этногенетикалык уламыштар жана диний мифтер түрүндө, генеалогиялык теги жөнүндө тарыхтар, элдердин баатырдык баяндары, көрүнүктүү инсандардын биографиялары түрүндө камтылган.

Евразиянын алгачкы тарыхы жөнүндө маалыматта санжыра өздөрүнүн келип чыгуусу боюнча түрк уламыштарында берет. Исламды кабыл алгандан кийин санжырадагы байыркы тарых адамдардын пайда болуусун мусулмандык мифтерге

негиздеп, кыргыз элинин келип чыгуусун Мухамадд пайгамбардын сахабалары менен байланыштырат.

XVI кылымда аймактагы саясий кырдаал этникалык биримдикти талап кылган, бул болсо өз кезегинде кыргыздардын байыркыдан сактап калган дуалдык этносаясий оң жана сол канат системасын түзүшүнө алып келген, аларга ичкилик урууларынын тобу да кирген. Кыргыздардын этникалык тарыхындагы мындай маанилүү абал Тянь-Шандагы кыргыз элинин калыптануусунун маанилүү этабы болгон.

Кыргыз уламыштарына ылайык оң канаттын курамына солто, жедигер, бугу, сарыбагыш, саяк жана негиздөөчүсү Карачоро болгон бир топ уруулар кирген. Жогоруда айтылган бүт уруулардын легендардык ата теги Тагай болгон. Он канатка кирген негизги уруулар Тагайдын туугандарынын тукумдары болгон. Алар адыгине, монголдор, миңкуш жана карабагыш. Ушул эле бөлүкчөгө черик жана азык уруулары да киришкен. XIX кылымдагы булактарга ылайык карачоро тобун багыш, суумурун жана баарымдар түзүшкөн. Кыргыз оң канатка кирген бүт кыргыз уруулук бирикмелеринин ата бабасы катары Ак уул эсептелген. XVI кылымда сол канат кыргыз бирикмесине басма, мундуз, чонбагыш, саруу, кытай жана кушчу уруулары түзүшкөн, аларга жетиген уруусу да кирген. Сол канатка кирген бирикмелердин ата тегин Куу уул түзгөн.

XVI кылымдын баш ченинде ичкилик уруу тобуна бостон, тейит, жоо кесек, төөлөс, кыдырша жана кандылар киришкен. XIX кылымдын булагы боюнча аларга кесе, азат, оргу, нойгут жана кыпчактар киришкен. Уламышка ылайык бүт ичкиликтердин ата теги Салавас бий булгачы болгон.

Санжыранын матриалдары генеалогия жөнүндө маалыматтарды аңгеме, схема түрүндө беришип кыргыздардагы, кыргыз урууларындагы жана уруктарындагы жана субэтникалык топторундагы туугандык байланыштардын мүнөздөрү, элдин көрүнүктүү тарыхый инсандар жөнүндө маалыматтарды берет. Кыргыз генеалогиялык салтынын айырмачылыгынын негизи болуп муундарды жана туугандарды жыл санагы эркектин тукуму тарабынан эсептелет. Бирок изилдөө көргөзгөндөй генеалогиялык уламыштар боюнча уламыштарда аялдардын ишмердүүлүгү жөнүндө маалыматтар да кездешет. Негизинен санжырадагы маалыматтар адамдын, уруулук бирикмелердин, коомдун (этникалык топтордун, уруктардын) келип чыгуусу жөнүндөгү маалыматтарды, саясий

бийликтин маңызы жөнүндө (каган, хан, султан), диний элиталар жөнүндө (кожо, сопу, бакшы) жана элдик элиталар жөнүндө (бий, баатыр, аксакалдар), салттар жөнүндө (сыйынуу, ишеним, дин, салттар, диний бирикмелер) маалыматтарды камтыйт. Санжыра бизге тарыхый аң сезимдин салттык формаларын, түрдүү доорлордун тарыхый окуялар жөнүндө үзүндүлөрдү жеткирет. Санжыранын маалыматтары белгилүү бир деңгээлде субөктивдүү мүнөзгө ээ. Анткени биз автордун көзү менен карап, анын окуяларды жана фактыларды түшүндүрүүсүндө анын жеке ою менен эсептешүүгө мажбур болобуз. Санжыра тарых илиминин булагынын өзгөчө түрү болуп эсептелинет жана аны изилдөөдө шайкеш келген ыкманы таап чыгууну талап кылат.

Кандай гана эл болбосун анын этникалык тарыхы проблемасы татаал жана көп кырдуу, элдердин этникалык тарыхын ар тараптан так ачып берүү чоң мааниге ээ, анткени элдердин келип чыгуу тарыхынын мааниси адамдардын тарыхый аң сезиминин өүгүшүндө чоң роль ойнойт жана улуттук мамилелердин мүнөзүнө кескин түрдө таасир берет, маданияттын салттык мүнөздөрүн сактоого мүмкүндүк түзөт. Ал өткөн мезгил жөнүндө чындыкты аныктоого, азыркыны окуп үйрөнүүдө туура жыйынтыктарды чыгарууга, андан сырткары, келечекти көрө билүүгө мүмкүндүк берет.

Жазма булактардын жоктугу өткөндү изилдөөдө чоң кыйынчылыктарды жаратат, мындай шартта кыргыз элинин оозеки булактары анын ичинде санжыра негизги булак катары кызмат кылат. Андагы материалдарга сын көз караш менен карап, туура ыкмаларды колдонуу аркылуу бизди кызыктырган проблема боюнча толук, жаңы түшүнүк алууга мүмкүндүк түзөт.

Акыркы жылдары массалык-маалымат каражаттарында элдин келип чыгуусу боюнча бир катар маалыматтар жарыяланды. Бирок, алардын көбү илимий мүнөзгө ээ эмес. Андан сырткары, кээ бир маалыматтар туура эмес окуяларды чагылдырат, аларды түзүүчүлөр биринчи планга өздөрүнүн урууларын коюшуп аларды даңазалоого аркет жасашат. Ошондуктан уруулардын тарыхын мындай терең иликтөө тарых илиминин эң маанилүү милдети болуп саналат.

Баса белгилеп кетүүчү жагдай катары, кыргыз эли ушул күнгө чейин өткөн тарых жөнүндө маалыматтарды оозеки чыгармачылыктын башка багытындагы чыгармаларды да сактап келген.

Болумуштар, уламыштар жана оозеки чыгармалар элдин жашоосу, анын тарыхы, ишеними, дүйнө таануу менен тыгыз байланышкан. Аларды элдин тарыхый өнүгүүсүнүн түрдүү баскычтары жана социалдык өзүн-өзү таануусу камтылган.

Кыргыз элинин элдик оозеки чыгармачылыгы өзүнүн жанрдык жана түрдүү курамы боюнча өтө бай келет. Оозеки чыгармаларда кыргыз эли өзүнүн көп кылымдык тарыхы, басып өткөн жолу жөнүндө айткан, андан сырткары өзүнүн табиятка, коомго болгон көз караштарын чагылдырган. Ошондуктан ал элдин тарыхый жана руханий мурасы катары мындан ары да өз жашоосун улантат берет.

Тилекмат Эшендин олуялыгы ченемсиз болгон. Ал атап айтканда Кызыл-Кыя шаары жөнүндө да көп нерселерди айтып өткөн экен. Тилекмат Эшендин туулган жылдары 1820 же 1830-жылдары деп божомолдошот. Бул инсандын пайгамбарлык касиеттерине назары түшкөн Ак Эшен ага атайын мөөр берген. Бул мөөр Тилекматка Алайды башкарууга укук берген. Тилекмат Эшен Ак Эшендин ат багары болуп иштеген. Ак Эшен Тилекмат Эшендин чыныгы олуя экендигин Алай чөлкөмүнүн элчиси деп жарыялап, ага мөөр тапшырат. Бул окуядан кийин Ак Эшендин чөйрөсүндө нааразылыктар келип чыккан. Тактап айтканда, колундагылар эмне үчүн көп жылдан бери кызмат кылсак дагы бизге наам берген жок"-деп өз ара күбүр-шыбырды кылышат. Анда Ак Эшен айткан экен: "Бул наамды же Эшендик макамды мен берген жокмун, мен Тилекмат Эшенге күкүрт чагып эле койдум". Себеби ал чыныгы олуялыгы жеткен киши болгон экен. Ошол кезде Алай аймагында кургакчылык болуп, суу тартылып калат. Ошол мезгилде бир бай чоң той бермекчи болуп калат. Суунун жоктугунан той бир канча күнгө токтоп калат. Алдан кийин Тилекмат Эшенге той ээси келип алы-жайын түшүдүрөт. Тилекмат олуя соолуп суу чыкпай калган булакка барып, таягын сайып коет. Ал жерден атырылып суу чыгат. Бир жумадан кийин, той аяктаары менен булак кайрадан соолуп калган экен. Тилекмат олуя биздин Борбордук Азияга орустардын келиши жөнүндө алдын ала айтып кеткен. Ал ар көзү көк, көкүрөгү ачык адамдар келет - деп айткан экен.

Уруулар арасында тейит уруусу түбөлүккө аман калат деп айткан экен. Бул инсандын көзү ачыктыгы, ички дүйнөсүнүн пакизалигы боюнча эл арасында көптөгөн уламыштар бар. Алардын бири төмөнкү. Эшендин олуялыгын сынамак үчүн кимдир-бирөөлөр мышыкты союп, этин палоого басып, "чын эшен болсо билет"- деп анын алдына коңт. Улуу зат тамакка кол салуудан мурда, "пыш-пыш" деп жеңи менен ашты желпигенде, табактагы күрүчтү толтура чачып мышык тирилип кетет да дасторкондун четинде жаланып отуруп калат. Муну көргөн "сынамакчылар" сестейишип калышат. Аксакал жаратылыштын гана эмес, коомдук кубулуштарды да алдын ала айта билген касиетке ээ болгон. Бул жагынан кыргыз журтчулугунун учу куру эмес. Анча-мынча орчундуу окуяларды күн мурунтан айтуу бир топ да даанышман акындардын касиети болгон. Мисалы, 1840–1882-жылдары жашап, кырк эки жашында көз жумган Арстанбек Буйлаш уулу кадыресе ой жүгүртүү менен түшүндүрүүгө мүмн эмес генийликтин күчү менен төмөнкү ыр саптарын жазган:

"Карагайдын башында чыны болот дечү эле,
Чыны менен жүргүзгөн зымы болот дечү эле.
Алты айлык жолдордон алтын күндө сүйлөшкөн
Бул каапырдын сыры болот дечү эле.

Келтирилген үзүндү техниканын эң таң калыштуу ачылууларынын бири телефон сүрөттөлүп жатканын ар бир адамдын түшүнөөрү шексиз. Бул мааниде Тилекмат аксакал да эрежеден сырткары турбайт. Мисалы, анын алдын ала айткандай 1898-жылдан тартып Кызыл-Кыя шаары азим шаарга

айлана баштайт. Тейит уруусун кыркоодо горк басат деп айтышат. Бул туура, себеби Тейит уруусунун кыркоодо толгон токой өрүктөр болгон ден айтылып келет. Кыркоолдун башына бир падыша чыгып, ал 40 жылдар бою элди сурайт деп айткан экен. Тилекмат Эшен мезгилинде Тейит уруусунун кыркоолдун башындагы айылда Терейбай Кулатов 40 жыл катары Кыргызстандын өкмөтүн башкарып тургандыгы болуп саналат. Тилекмат Олуянын кабырындагы топурактан Алай чөлкөмүндөгүлөр даары алып кетишет экен.

Натыйжада, эл кайрадан дагы катар дубалды тургузушат экен. Тилекмат Олуя Алай чөлкөмүндө болжол менен 1820-1830-жылдары элчилик кызматын аткарган. Азыркы мезгилде Тилекмат олуянын урпактары бар. Кулатов совхозунда жашоочу, 1956-жылы туулган Камчиев Кошназар. Кожоназардын атасы Камчы 1900-жылы төрөлгөн. Камчынын атасы Калыбек Эшен 1860-жылдарда жарык дүйнөгө келиши мүмкүн, так маалымат жок. Калыбек Эшендин атасы Тилекмат олуя болгон. Бул уруулар жөнүндө көптөгөн уламыштар бар. Азыркы мезгилдеги алак уруусу Тилекмат олуянын урууларынан болот. Ал киши көп жер кыдырып, ыйык жерлердин атын айтып кеткен экен. Ошолордун бири Апшыр-Атадагы үңкүр. Таза же кудайга жеткен инсан Меккеге ошол үңкүр аркылуу барып келет экен деген уламыштар бар. Дагы бир ыйык жер Тешик-Таш. Апшыр-Атанын башталыш жеринде жайгашкан улуу көзү ачык Тешикташ, анын ыйыктыгы жөнүндө айтып кеткен. Кезегинде Нух пайгамбар, Ыдырыс пайгамбар жараткан Апшыр-Ата жана Апшырдын этегинде дарыяга туура жайгашкан. Аалам айнеги жөнүндө да айтып кеткен экен.

Тоодо Даниял пайгамбардын керемети менен жасаган «Тешик-Таш» деп аталган узун үңкүр бар. Пайгамбар ал аркылуу күнөөсүз, күнөөлүү пенделерди өткөрүптүр.

Бейкүнөөлүүлөр жаныбар өндүү жутунуп турган тешиктен эсен-аман өткөн, түз жүрбөгөндөр "Тешик-Таштын" алкымында каякадыр жок болуптур. Кээси кыпчылып же алдыга же аркага жыла албай, тообасынан таянышкан экен. Күнөөлөрүн мойундарына алып, чындыктан тайбай, жаман жүрүүдөн баш тартышып, пайгамбардын сөзүнөн чыкпоого убада беришиптир. Бул жердеги жолдон өткөндөр азыркы күндө да Даниял пайгамбардын жасаган үңкүрлөрүн ар кай жерде көрүшөт. Алардын өздөрүнө ылайык ыйыктыгы жана адамга тийгизе турган пайдасы көп болгон экен. Кудай жактырып, пайгамбар сүйгөн пенделер, (момун мусулман) Меккеге ошол гөр (үңкүр) аркылуу тез эле барып келген экен. Тешик-Таш көзгө көмсөө болгон менен бизге көрүнбөй ар кимдин ыкласына жараша таасир кылуучу жагдайы өтө күчтүү. Кезегинде Нух пайгамбар, Ыдырыс пайгамбар жасаган Апшыр Атаны Говзан тоонун капталындагы «Аалам айнегин» көрүп ыраазы болгондур. Бул айнектен жез-жүзү бүтүндөй көрүнүп турчу дешет. Ал эми жердин

ичиндеги нерселерди да даана көрсөткөн. Ошондой эле чокусундагы тунгуюктун тунук суусунун мезгилинде мүрөктүн суусундай дарылык касиети болуптур. Андан бир ууртаган адам миң жыл өмүр сүрөт экен. Бул аталган жайлар Нух пайгамбарга эң сонун кызмат кылган экен. Анткени, "Аалам айнегинен" ар бир адамдын жакшы-жаман иштери көрүнүп туруптур. Ошондуктан эч ким пайгамбардын айтканынан чыкпаган. "Аалам айнеги" адам түгүл жан-жаныбарлардын дүйнөгө келип, өлгөнгө чейинки тагдырын көрсөтө алган.

Адам тукуму өскөн сайын пейили да өзгөрүлүп, "Аалам айнегин" ниети кара, дили бузуктар жок кылууну көздөшүп, акыры жок кылуунун жолун табышат. Төөнү союп, анын канын айнекке сүртүп, өңүн өчүрүп тынышат.

Бул кереметти туура пайдаланбагандыктары үчүн Алла-Таала да экинчи ирет "Аалам айнегин" ордуна келтирбейт. Бирок таасирдүү "тунгуюктун тунук суу" булагынын касиети да өзгөрөт. Азыр аалам айнегин "Айнек мазар", "Күзгү мазар" деп аташат. Ал Кызыл-Кыя шаарынын түштүгүнөн орун алган. Ал жерге эл барып, куран окуп, бата кылышат. Ошентип, чалкыган деңиздин суусу тартылып, кичирейип, калдыктары калат. Жаныбарлардын тиричилигинин жакшы жактары пайда болот. Деңиздин түбү күн нуруна балкыйт. Жаратылыш ажайып башкача көрккө бөлөнөт. Кудайдын кудуретине не жетсин. Аны даңктаган чыгыштын олуя акындарынын бири Сопу Аллаяр аны төмөнкүчө даңктаган:

"Каптаса да топон суусу бүт баарын,

Өл кылбады Нух пайгамбар буттарын".

Ал эми Апшыр-Атанын суусунун тазалыгына, даамдуулугуна, тунуктугуна канбай тамшанган Ша-Маширап

"Эне сүттөй тандайыма бал тамган,

Ичем дагы келген кезде Кашкардан»

деген ыр саптары менен даңктаган. Бул бир гана мисал. Ыдырыс пайгамбардын заманынан бери бул булактан суу ичкендердин, алардын алкыштарынын санагына кудайдан башка эч ким жетпейт. Ушундай ыйык жерлерден гана элдердин туура жүрүүсүнө жана ак ниет болуусуна үндөгөн чакыруулар чыгышы мүмкүн¹.

Жогоруда келтирилген элдик оозеки чыгармачылыктын материалдары олуттуу булак катарындагы илимий мааниси бар. Алар кыргыздардын этникалык тарыхынын башкы маанилүү учурларын кайрадан калыбына келтирүүгө мүмкүндүк гана бербестен жана алардын жашоосунун көп кырдуу багыттарын изилдөөдө кошумча маалыматтарды бере алат.

¹ Жогоруда айтылган маалыматтар азыр Кулатов совхозунун №1 бөлүмүнүн Алак кыштагынын жашоочусу Камчиев Кожонун үй-бүлөлүк архивинде сакталууда.

Рецензент: к.филос.н. Жапаров Д.С.